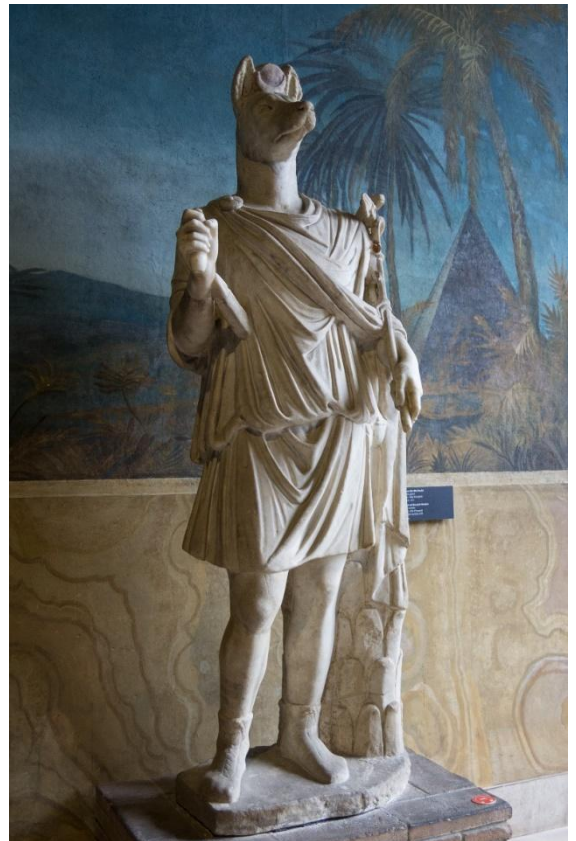

1.2. ПОХОДЖЕННЯ І ГОЛОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ.

Культура первісного суспільства.

Серед найважливіших процесів, що заклали фундамент історії людства, чільне місце займає процес формування культури як особливої сфери людського суспільства. Для ранніх етапів історії різних народів характерна єдність закономірностей, спільність проявів становлення культури.

Специфічною рисою первісної культури є **синкретизм** (нерозділеність), коли форми свідомості, господарчі заняття, суспільне життя, мистецтво не відокремлювалися і не протиставлялися один одному. Внаслідок такого синкретизму первісна культура розглядається у неподільній єдності соціальних зв'язків в організації полювання (індивідуальне, колективне), стихійних знань про звички тварин, технологічних прийомів виготовлення зброї, релігійних уявлень, магічних і ритуальних діяч, що включали елементи художньої культури - живопис, скульптуру, пісні і танці.

Найбільша частина історії людства припадає на період первісного суспільства і його культуру, джерелами вивчення якої є археологічні, антропологічні, етнографічні знахідки, а також геологічні та палеоботанічні пам'ятки культури.

В історії культури первісного суспільства можна виділити три періоди за назвою відповідних епох, доповнюючи їх археологічною хронологією. Першим періодом буде культура ранньопервісної або ранньородової общини - збирачів, мисливців і рибалок. Другим - культура пізньопервісної або пізньородової общини - землеробів і скотарів. Третім - культура протоселянської общини, або соціальної нерівності суспільних відносин.

Найдавніші знаряддя праці первісної епохи датуються близько 2,5 млн. років до н. е. За матеріалами, з яких люди виготовили ці знаряддя, археологи поділяють історію первісного суспільства на три віки: кам'яний, бронзовий і залізний. У свою чергу, кам'яний вік поділяється на декілька епох: древньокам'яний вік або *палеоліт* (приблизно, від 2,5 млн. до 12 тис. років до н. е.), середньокам'яний або *мезоліт* (приблизно, від 12 до 7 тис. років до н.

е.), новокам'яний вік - *неоліт* (приблизно, від 7 до 3 тис. років до н. е.), міднокам'яний період - *енеоліт* (приблизно, 3 - початок 2 тис. до н. е.), бронзовий вік - (приблизно, 2 початок 1 тис. до н. е.), 8лізний вік - (приблизно, з середини 1 тис. до н. е.).

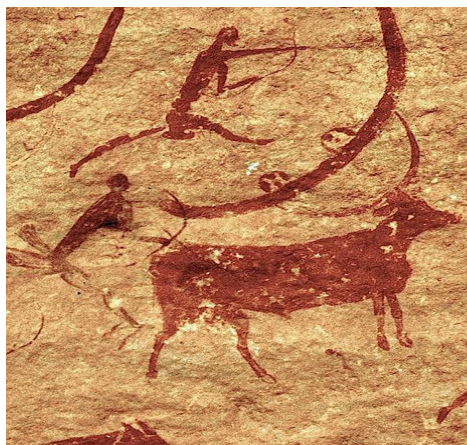

Рис.1.9. Ілюстрація палеоліту

Рис.1.10. Ілюстрація мезоліту

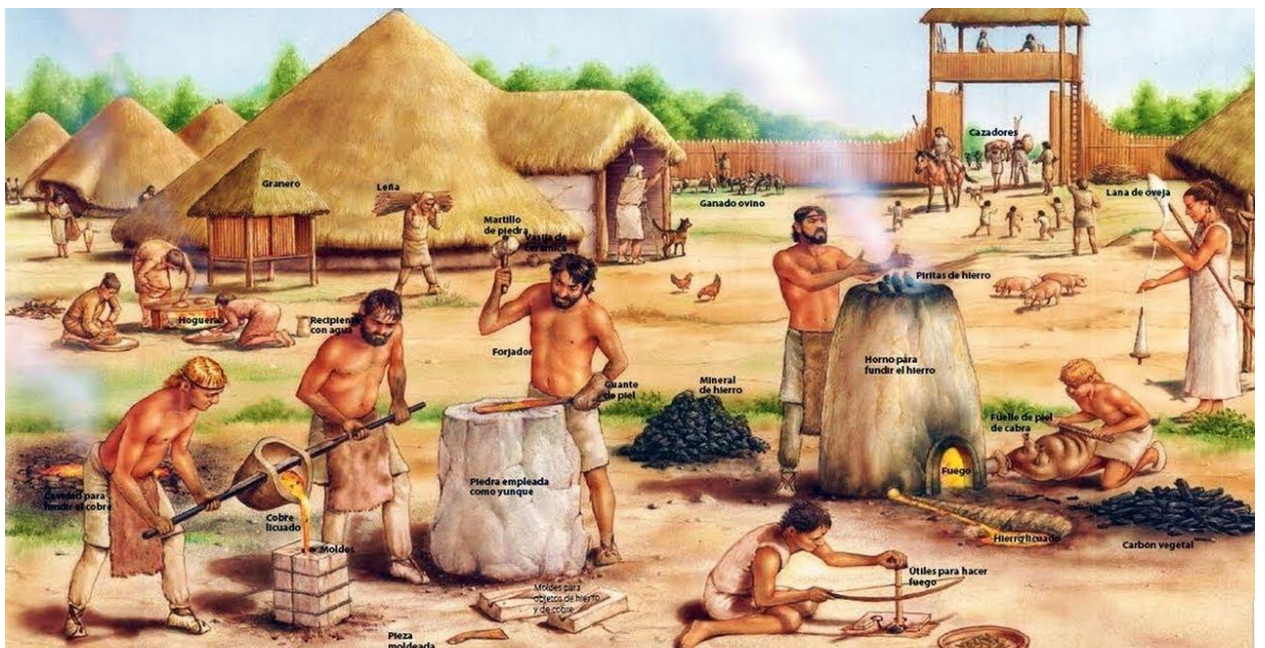

Рис. 1.11. Ілюстрація неоліту

Рис. 1.12. Ілюстрація енеоліту

Рис.1.13. Бронзовий вік

Рис.1.14. Залізний вік

Характеризуючи культуру первісного суспільства, насамперед, варто зазначити, що історично культура могла виникнути лише тоді, коли почалось практичне виокремлення людини з природи, що здійснювалося робочим кінцем та п'яткою на верхньому широкому кінці, в який людина впиралася долонею під час роботи. У подальшому розвитку ручне рубило піддається детальнішій обробці - лезо рубила стає прямим і гострим, поліпшуються знаряддя праці з відщепів кременю, застосовуються гостроконечники, скребла і так звані свердла.

Життя праобщини мало здебільшого осілий характер упродовж багатьох століть, де значну роль відігравало полювання. Згуртованість родового колективу доводять графічні зображення сцен полювання на бізонів, печерних ведмедів, биків, мамонтів, диких коней, носорогів. Мисливство, насамперед, полювання на великих тварин, найбільше стимулювало зростання організованості праобщини, змушувало її членів згуртовуватися в трудовому процесі. Водночас, вживання м'ясної їжі, в якій містяться найважливіші для людського організму речовини, спричинило прискорення росту, позитивно вплинуло на всю життєдіяльність первісної людини. Змінюється характер житла людини. Якщо в минулому для нього використовувалися переважно печери, гроти, то з часом починається будівництво землянок і наземних споруд. Знахідки кістяних голок засвідчують, що людина в цей час навчилася шити одяг зі шкіри звірів, якими також покривала свої примітивні будівлі.

Середній кам'яний вік - **мезоліт** - є яскравим доказом сильного впливу природного середовища на життя і еволюцію людства. Закінчився льодовиковий період, потеплішав клімат, оновилися флора і фауна.

Історики вважають, що мезоліт - це час виникнення племен, коли великі общинні об'єднання змінилися на невеликі колективи мисливців. До цього часу належить важливий технічний винахід - лук і стріли. Після танення льодовиків з'явилися великі водні простори, поширилося рибальство.

Змінюється також характер збиральництва - його основою став збір диких злаків. Як матеріал для виготовлення знарядь праці широко використовувалася кістка. Більш ефективною була нова, так звана мікролітична техніка обробки кременю - виготовлення мікролітів - пластин-вкладок невеликого розміру. Почалося приручення тварин, першою прирученою твариною був собака.

Останній етап кам'яного віку - **неоліт** - охоплює орієнтовно 7-3 тис. до н. е. Відбулося докорінне перетворення життя людства, пов'язане з переходом від привласнюючих форм господарювання (мисливства, рибальства і збиральництва) до відтворюючих (землеробства і скотарства). Для неоліту характерна поява багатьох технічних і технологічних новинок: свердлування, пиляння і шліфування каменю, ткацький верстат, гончарство, спорудження човнів, зародження архітектури. Новими рисами позначено суспільне життя - материнську змінила батьківська родова община, виникла парна сім'я.

Доба пізнього неоліту - **енеоліту** (3-2 тис. до н. е.) стає проміжним періодом переходу від кам'яного до бронзового віку, коли люди для виготовлення знарядь праці і прикрас почали використовувати перший метал - мідь. Спочатку її навчилися кувати в холодному стані, а згодом почали вилучати з руди шляхом плавлення. Цей *міднокам'яний* період розвитку культури позначений винаходом гончарного круга, колеса, конячої зброї, вітрил.

Бронзовий вік (друге тисячоліття до н. е.) ознаменований відкриттям бронзи (сплаву олова і міді). Поширення бронзи викликало значні зміни в житті суспільства. Обробка нового металу вимагала великої майстерності і спеціалізації, тому ливарна справа, як і гончарна, а пізніше ткацька, стає самостійною галуззю.

У період бронзового віку з'явилося кочове скотарство і поливне землеробство, писемність, рабовласницька цивілізація. Паралельно розвивається суспільна організація, сімейно-шлюбні відносини, закладаються основи расових поділів людства, відбувається розселення людей на всіх континентах Землі, розпочинаються процеси переходу від колективної до приватної власності, зміни психології первісної людини, виділення професійної розумової праці. У процесі повсякденної трудової діяльності розвивається мова і мислення людини, складаються міфи, поширюються позитивні знання і вірування.

Залізний вік (перше тисячоліття до н. е.) пов'язаний з виникненням великих племінних союзів і рабовласницьких держав, появою перших писемних. Освоєння виробництва заліза сприяло подальшому розвитку суспільства. В європейських країнах та в Африці (сучасна Нігерія) починається видобування залізної руди, плавка і виготовлення з криці різного роду знарядь праці та зброї. Предмети із заліза поступово витісняють бронзу.

Під впливом цього процесу відбуваються суттєві якісні зміни в землеробстві, з'являються і розповсюджуються рало з залізними нарамником, залізні сокири, молоти, серпи, коси, пили тощо.

У ранній залізний період в Україні виділяється декілька культур, серед яких важливе значення мали: пшеворська, зарубинецька і черняхівська. Вони охоплювали I ст. до н. е. - VII ст. н. е. Удосконалювалися знаряддя праці, розвивалося сільське господарство, ремесла, поглиблювався обмін. Черняхівська культура у III - IV ст. н. е. зумовила появу одного з перших могутніх праукраїнських утворень - Антського державного об'єднання.

Залізний вік в Україні пов'язаний з кіммерійською, скіфоантичною та ранньослов'янською культурами. Основою господарства залишалося землеробство, де широко застосовувалися залізні знаряддя праці. Тваринництво стало свійським, виникло птахівництво. У степовій зоні розвивалося кочове скотарство. Великого значення набуло залізоробне ремесло. Широко використовувався гончарний круг.

Складовою частиною історії первісної культури є релігійні вірування, виникнення яких пов'язане з певним рівнем розумового розвитку людини, зародками теоретичного мислення, можливостями відриву від дійсності. У первісних віруваннях втілено фантастичне усвідомлення людьми їхньої залежності від сил природи. За часи верхнього палеоліту виникають різні форми вірувань: анімізм, фетишизм, тотемізм, магія.

Анімізм (лат. *anima*, *animus* - душа, дух) - віра у надприродних двійників - духів, віра у надприродні істоти, що містяться в будь-яких тілах (душі) або діють самостійно (духи). У культурі найдревнішого світу анімізм був універсальною формою релігійних вірувань, з якого почався процес розвитку релігійних уявлень, обрядів і ритуалів. Первісна людина вважала, що у кожної істоти є душа, яка може існувати самостійно, зберігаючи себе навіть після смерті самої істоти.

Анімістичні уявлення про природу душі зумовили ставлення первісної людини до смерті, поховання померлих. Щоб позбавити себе впливу душ померлих, люди часто залишали житло, біля якого хоронили покійника, а його родині змінювали імена, одяг, розфарбовували свої тіла, щоб душа покійника не впізнала їх. Згодом у первісної людини виникла думка про існування потойбічного світу, котрий уявлявся спочатку копією земного, що потім перемістився на небо, гори, острови тощо.

Фетишизм (франц. *fetich* - талісман, амулет, ідол) - поклоніння предметам, які наділялися надприродною силою і могли допомагати тим, хто їм поклонявся. Фетишем міг стати кожен

предмет, який вразив уяву людини: камінь незвичної форми, кусок дерева, частина тіла тварини (зуби, ікла, кусочки шкіри, висушені лапки, кістки тощо). З часом з'явилися вироблені з каменю, дерева, металу фігурки, які надавали їх власнику магічну силу, вдачу, успіх у життєдіяльності.

Тотемізм («ототем» на мові північноамериканців означає «його рід») - система релігійних уявлень про родство між групою людей (родом) і тотемом - міфічним предком або твариною чи рослиною. До тотему ставилися як до доброго і чуйного предка й покровителя, який оберігає своїх родичів від голоду, холоду і смерті. Спочатку тотемом вважалися лише існуючі у природі птиці, комахи або рослини, пізніше було достатньо їх реалістичного зображення, де тотем міг бути позначений якимсь символом, словом або звуком.

Магія (грецької *mageia* - чаклунство, чарівництво) - віра у здатність людини особливим чином впливати на інших людей, а також оточуючий світ, тварин, рослини, явища природи. Магія виникла у первісному суспільстві і стала елементом обрядів всіх існуючих релігій.

Магія - це дії та обряди, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на довкілля, тварин або людину. Основою магії є уявлення про загальний зв'язок всіх речей і явищ природи, про можливість впливати на ціле через частину, на людину або тварину, спрямовувати розвиток подій, передбачати майбутнє засобами чаклунства. Магія ґрунтується на впливі на людину за допомогою предмета, який безпосередньо або опосередковано пов'язаний з нею.

Первісна людина вірила, що за допомогою певного обряду - дій та слів можна викликати дощ або вітер, допомогти або нашкодити людині. Зазвичай, магічні обряди супроводжувалися заклинаннями. Виконавцями магічних обрядів поступово стають особливі люди - знахарі, чаклуни, шамани. Таким людям приписувалася здатність спілкуватися з надприродними силами, впливати на них за своїм бажанням, передбачати майбутнє, розпізнавати минуле, подорожувати у потойбічний світ.

Виникнення мистецтва

Мистецтво первісного суспільства стає універсальним засобом відображення світобачення буття древньої людини. Його виникнення було

безпосередньо пов'язане з міфологією і магічними обрядовими діями.

Уже в епоху *палеоліту* зародилися всі види образотворчого мистецтва: графіка (малюнки, силуети, виконані на землі, тілі людини); живопис (зображення тварин, рідше людини), скульптура (фігури, висічені з каменю або виліплені з глини); декоративне мистецтво (різьба по каменю та кістці); рельєфи і барельєфи на камені; музика, співи, танці, речитатив, театральна організація дійства.

Печерні і наскельні малюнки древніх художників свідчать про поступове пізнання людиною тогочасної дійсності, її перші уявлення про оточуючий світ. Перші зображення тварин і людей були пов'язані з полюванням і трудовими процесами. Майже весь печерний і наскельний живопис був присвячений зображенню диких тварин та полюванню на звірів. Давні художники працювали при світлі світильників, сплетених з моху або смолоскипів. Примітивними пензлями, зробленими з вовни, пучка трави, вони наносили сажу, мінеральні фарби, застосовували охру, яку знаходили в натуральному вигляді, а пізніше стали виготовляти її шляхом перепалювання залізняку.

У ранню епоху палеоліту художники переважно зображали мамонтів, зубрів, коней, оленів. Їхні перші малюнки були недосконалі і примітивні, але згодом їх майстерність досягла високого художнього рівня. Фігури тварин стали малювати більш чіткими лініями, дотримуючись виразних пропорцій. З часом з'являється суцільне розфарбовування, штриховка, застосування різних кольорів, що сприяло об'ємному зображенню малюнків.

Шедеври печерного живопису, знайдені в багатьох країнах світу, передають фігури тварин майже в натуральний зріст із великою життєвою переконливістю.

Вершиною палеолітичного мистецтва став живопис печерних галерей Іспанії, Франції, України, Росії, Африки, Австралії. На стінах і стелях печер зображені багаточисельні малюнки великих і маленьких тварин, які виконані мінеральними фарбами. Стіни Альтамірської печери (Іспанія) вражають величезною кількістю малюнків тварин - бізонів, кабанів, мамонтів, шаблезубих тигрів.

Серед зразків древнього мистецтва неабияку увагу привертають скульптури у формі невеликих статуеток, виконаних завжди за одним

загальним принципом: кінцівки ледве намічені, риси обличчя не позначені, проте різко підкреслені ознаки жінки-матері. Такі статуетки образно називаються «палеолітичними Венерами». Очевидно, що основна ідея цих зображень - ідея родючості, продовження роду. В Україні досліджено багато художніх Палеолітичних пам'яток, де знайдені фігурки, які зображають птахів, цікавий кістковий браслет, покритий складним геометричним орнаментом, жіночу статуетку, знаряддя праці, декорований посуд.

В епоху мезоліту суттєво змінюється характер образотворчого мистецтва. Порівняно з мистецтвом епохи палеоліту, в мезолітичних розписах та скульптурних зображеннях провідне місце належить людині та її діям.

Цікаві пам'ятки мистецтва цієї епохи знайдені в Україні на Мізинській стоянці. Разом з кам'яними та кістковими знаряддями, голками з вушком, прикрасами, залишками житла та іншими знахідками були виявлені вироби з кісток, на яких вже нанесений геометричний орнамент. Геометричними візерунками покриті браслети, статуетки і фігурки, вирізані з бивня мамонта. Геометричний орнамент, який складається із багатьох зигзагоподібних ліній - основний елемент Мізинського мистецтва.

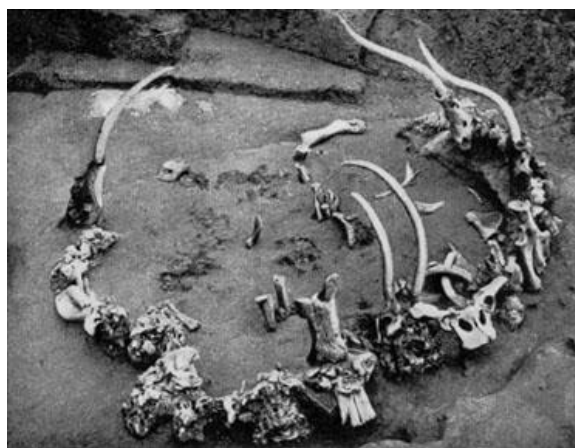

Рис. 1.15. Мізинська стоянка

У нову епоху *неоліту* зміст мистецтва стає більш ширшим і різноманітним. На цьому етапі зникла хронологічна культурно-мистецька одноманітність. У різних географічних зонах Землі розвиток відбувався різними темпами і різними шляхами. У так званому «родючому півмісяці» (Єгипет, Південно-Західна Азія, узбережжя Персидської затоки) зміни відбувалися

найбільш прискорено. На Півночі ж, навпаки, племена ще довго залишалися на тому ж рівні розвитку.

В епоху неоліту люди стали створювати перші архітектурні споруди. Це свідчить і про технічні можливості, що зросли, і про нові естетичні та ідеологічні потреби людей. Перші архітектурні пам'ятки отримали загальну назву *мегаліти* (великий камінь). Мегаліти будувалися із величезних необроблених кам'яних брил, що розташовувалися у визначеному порядку та відігравали роль астрономічних або культових споруд.

Найбільш відома і складна мегалітична споруда знаходиться в Англії, біля Стоунхенджа (вівтаря Сонця), у якій кам'яні стовпи різного розміру

розташовані декількома концентричними колами. Вчені вважають, що ця споруда могла використовуватися для астрономічних спостережень, оскільки через вертикально поставлені пари каменів було зручно стежити за рухом планет.

Перехід до відтворюючих форм господарювання сприяв поглибленню знань про навколишню природу, що призвело до виникнення узагальнюючих понять, уявлень про світобудову. Люди почали замислюватися про явища природи, виникла необхідність втілити в мистецтві небо, сонце, воду, вогонь, землю. З'явилися такі символи, як хрест, спіраль, трикутний ромб, свастика. У неоліті реалістичні зображення майже повністю змінилися на абстрактні мотиви, втілені в орнаменті. Фігури тварин, птахів, людей також перетворилися на символічні та схематичні знаки. Схематизм малюнків привів до створення першої у світі писемності - *піктографії* - малюнкового письма.

Наступна епоха - енеоліту - за формами життя, господарства, образотворчого мистецтва була подібна на попередню епоху неоліту, проте різниця полягала у тому, що люди винайшли мідь і почали використовувати цей метал для виготовлення знарядь праці та різноманітних прикрас: браслетів, сережок, намист тощо.

Мистецтво цієї доби в Україні

репрезентує Трипільська культура, яка поширювалася на лісостеповій території від середнього Дніпра до Південного Бугу і Дністра на південному сході. Вже на середньому етапі трипільської культури з'явилися перші металеві вироби: мідні шила, рибальські гачки, прикраси.

Лише в одному місці археологи знайшли 444 різних виробів з міді, насамперед, прикрас. Згодом почали виготовляти мідні серпи, мотики, наконечники списів, сокири, тесла, долота, кинджали, голки, шила, гарпуни.

Бронзовий вік, що прийшов на зміну доби енеоліту, дістав свою назву від першого, здобутого людьми штучного сплаву міді з оловом, свинцем або миш'яком. Одним з основних видів творчості того часу стає художня обробка нового металу - бронзи. Досить швидко людина оволоділа різними її видами: кування, лиття, карбування, гравіювання по металу. У великій кількості починають виготовлятися прикраси: браслети, кільця, сережки, підвіски, обручі, бляшки, які нашивалися на одяг, пояси, застібки для одягу - фібули. Особливе значення надавалося прикрашанню зброї. У скульптурно-бронзовому завершенні рукояток зброї часто зустрічаються зображення звірів. У похованнях епохи бронзи знаходять металеві посудини, прикрашені гравіюванням, призначені для якихось особливих випадків. З'являються дрібні, вилиті з бронзи зображення людських постатей.

Для багатьох народів останній етап розвитку первісного ладу - *залізний вік* - пов'язаний з появою заліза на початку I тис. до н. е. Застосування заліза дало потужний стимул як для виробництва, так і для появи різних художньо-образних творів з цього металу, який на відміну від бронзи легко піддавався куванню та литтю. Це дало можливість художникам по металу, скульптурам і ковалям створювати високохудожні мистецькі роботи. Новим у розвитку мистецтва можна вважати появу спеціалізації митців-художників декоративно-прикладного мистецтва.

Із європейських культур залізного віку одна з найяскравіших і найбільш відомих - це скіфська культура. У похованнях скіфів знаходять чудові вироби прикладного мистецтва: прикраси, парадну зброю, кінську зброю, посуд. Всесвітню популярність отримала золота пектораль з кургану Товста могила на Дніпропетровщині. В орнаментах, дрібній пластиці, прикрасах побутових речей одне з головних місць займає тваринний світ, а саме: декоративні зображення тварин або окремих частин їх тіла (кіготь, дзьоб, голова).

Рис. 1.16. Золота пектораль з кургану Товста

Варто зазначити, що впродовж всіх історичних епох, в яких еволюціонувалася культура первісного суспільства, мистецтво віддзеркалювало духовно-практичну сферу діяльності древньої людини, спрямовану на художньо-образне розуміння та освоєння тогочасного світу.

У первісну епоху, внаслідок дуже тривалого біологічного розвитку самої людини, вдосконалення її матеріальної культури, розвитку видів діяльності, еволюції мистецтва, ускладнення і розшарування суспільства, поглиблення уявлень про навколишній світ, були закладені фундаментальні основи всієї сучасної культури.

Теми для рефератів

1. Культурологія як предмет наукового дослідження.
2. Зв'язок культурології з іншими науками.
3. Артефакти як феномени культури.
4. Основні етапи розвитку культури.
5. Культура і цивілізація.
6. Культура і людина в контексті соціально-економічного розвитку суспільства.
7. Роль духовної культури у формуванні особистості.
8. Світові релігії та їх історичний розвиток.
9. Християнство та особливості християнського світогляду.

10. Міфологія та релігія як феномени духовної культури.

Питання для самоперевірки

1. Коли сформувалася культурологія як наука?
2. З якими дисциплінами пов'язана культурологія?
3. У чому полягає актуальність культурологічного знання?
4. Якими є основні завдання культурології?
5. Як пояснити різноманітність визначень поняття “культура”?
6. У чому виявляється ціннісний характер культури?
7. У чому сутність проблеми культурогенезу?
8. Що таке ментальність?
9. Які основні визначення “культури” ви знаєте?
10. Які основні типи культур ви знаєте?
11. Які функції культури є основними?
12. Що ми називаємо артефактами?
13. Що таке семіотика?
14. Що таке основні аспекти культури?
15. Що таке матеріальна і духовна культури?
16. Що таке мистецтво і основні види мистецтва?
17. Які основні етапи розвитку культури ?
18. У чому суть просвітницької концепції культури?
19. В якому значенні термін “культура” вживається в богословській концепції?
19. У чому суть еволюційних концепцій?

Тести

1. Предметом культурології є:

- 1) історичний аспект культури;
- 2) загальні закономірності розвитку культури;
- 3) комунікативний аспект культури;
- 4) ціннісно-смісловий аспект культури.

2. Термін “культурологія” вперше використано:

- 1) М. Вебером;
- 2) Л. Уайтом;
- 3) Дж. Віко;
- 4) Г.Спенсером.

3. Слово “культура” спочатку тлумачилося як:

- 1) правила поведінки в суспільстві;
- 2) способи оброблення землі;
- 3) інтелектуальні досягнення людства;
- 4) матеріальні досягнення людства.

4. Поняття культури та цивілізації ототожнював:

- 1) О. Шпенглер;
- 2) Г. Гегель;

3) Е. Тейлор;

4) А. Тойнбі.

5. Ідея діалогу культур належить:

1) М. Веберу;

2) М. Бахтіну;

3) Ю. Лотману;

4) П. Сорокіну;

5) М. Бердяєву.

6. Архітипи - це:

1) типи архаїчної культури;

2) типи мисленнєвої культури;

3) типи первісних структур свідомості;

4) типи надреальності.

7. Культуролог Е. Тейлор виділяв у культурі такі періоди:

1) первісний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм, комунізм;

2) дикунство, варварство, цивілізація;

3) зародження, розквіт, занепад;

4) жодних з перерахованих.

8. Ідея того, що включення людини в культуру надає їй певних соціальних рис, які забезпечують її пристосування до вимог суспільства і сповнюють її відчуттям захищеності, належить:

1) З. Фрейду;

2) К. Юнгу;

3) М. Веберу;

4) Г. Спенсеру.

9. Масова культура - це:

1) процес формування споживацького світогляду людей;

2) процес розповсюдження інформації на масову аудиторію;

3) процес інформатизації суспільства;

4) процес адаптації цінностей високої культури.

10. Традиція - це:

1) дії, що супроводжують важливі моменти життєдіяльності людини;

2) стереотипи поведінки, що транслиються від покоління до покоління;

3) елементи художнього стилю, що зберігаються в культурі тривалий час;

4) елементи соціокультурного спадку, що передаються від покоління до покоління і зберігаються тривалий час.

11. Семантика вивчає:

1) знакові системи;

2) смисли знакових систем;

3) процеси комунікації;

4) відношення знаків до їх користувачів.

12. Функція знаків полягає в:

1) передачі інформації;

2) відображенні дійсності;

3) здійсненні спілкування;

4) вираженні смислів.

13. Структуру культури можна представити на рівні:

- 1) масового й елітарного;
- 2) особистісного й суспільного;
- 3) високого й низького.

14. Культурологія як наука виникла у:

- 1) XVIII ст.;
- 2) кінці XIX ст.;
- 3) на початку XX ст.;
- 4) кінці XX ст.

15. Культурогенез пов'язаний передусім з:

- 1) трудовою діяльністю;
- 2) аналітичною діяльністю;
- 3) знаковою діяльністю;
- 4) художньою діяльністю.